Regional təhlükəsizlik Azərbaycan multilateralizmi kontekstində

II MƏQALƏ

Multilaterallığın Heydər Əliyev mərhələsi

Asiya–Sakit okean regionunda multilaterallığın gözlənilən effekti verməməsinin regiondaxili və xarici səbəblərinin izahı multilaterallağın Azərbaycan təcrübəsinin əsas üstünlüklərini anlamağa əlavə imkan yaradır. Yelena Koldunova "RSMD" (Beynəlxalq İşlər üzrə Rusiya Şurası) üçün yazdığı məqalədə İndoneziya, Tailand və Kambocanın planlarını sinxron baş verən iki münaqişənin pozduğunu xüsusi vurğulayır. Həmin münaqişələri hər üç dövlət Cənubi-Şərqi Asiya üçün daha çox birbaşa təsir edən və regiona konkret aidiyyəti olan proses olaraq deyil, "fon hadisə" kimi qiymətləndirirdilər. Təcrübə göstərdi ki, bu, strateji səhvdir. Əgər həmin dövrdə regional təşkilatlara rəhbərlik edən bu 3 dövlət (İndoneziya, Tailand və Kamboca) coğrafi olaraq uzaqda olan münaqişə proseslərini düzgün qiymətləndirsəydilər, indiki durum yaranmazdı. Bu, nəzəri qənaət, eyni zamanda, praktiki faktlar əsasında çıxarılan nəticədir.

Heydər Əliyev isə qanlı-qadalı XX əsrin 90-cı illərində tamamilə fərqli proqnozlar əsasında fəaliyyət göstərdi. O, Cənubi Qafqazın geosiyasətinə regional və qlobal miqyaslardakı proseslərin qarşılıqlı əlaqəsində yanaşdı. Buna görə idi ki, Ulu öndər BMT-nin tribunasından 1994–1995-ci illərdə etdiyi çıxışlarda yalnız Cənubi Qafqazdakı münaqişədən deyil, ümumiyyətlə, dünyadakı münaqişələrdən bəhs edirdi. Onları Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə əlaqəli şəkildə izah edirdi. BMT-nin 50 illik yubileyi münasibəti ilə təşkil edilmiş xüsusi sessiyada Heydər Əliyev Azərbaycan multilaterallığının geosiyasi və siyasi aspektlərini konkret tezislərlə aydın ifadə etmişdir.

Onların məzmunu belədir: hər hansı regionda münaqişənin həllinə müasir dünyanın maraqları çərçivəsində ədalət və hüquq əsasında yanaşma lazımdır. Bu prosesdə dünyanın böyük dövlətləri hər hansı tərəfi deyil, reallığı, tarixi, ədaləti və hüququ tutmalıdır. Buna görə də həm BMT TŞ mövqeyini dəyişməlidir, həm də böyük dövlətlər, ümumiyyətlə, münaqişəli vəziyyətlərin ədalətli həllinə çalışmalıdırlar. Ona nail olmaq üçün isə BMT TŞ-də islahatlar aparılmalıdır. Bunların fonunda Azərbaycan hüquqi və demokratik dövlət qurmaqda davam edəcək.

Bu ümumi prinsiplər həmin mərhələ üçün möhtəşəm perspektivli və ədalətli idilər. Faktiki olaraq ilk dəfə çoxtərəfli beynəlxalq münasibətlərin qurulmasına (multilaterallığa) Azərbaycanın hansı məzmun verməsinin dünya miqyasında ilk təqdimatı idi. Maraqlısı və əhəmiyyətlisi ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyev bunu yalnız ideya kimi demirdi. O, "Əsrin müqaviləsi" kimi möhtəşəm bir layihəni imzalamış və Ermənistanın təcavüzünü dayandıraraq atəşkəsə nail omuş lider kimi ifadə edirdi. Yəni Heydər Əliyev konkret arqumentlərlə Azərbaycanın mövqeyini dünyaya bəyan edirdi.

Deməli, Heydər Əliyev nəinki dünyanın istənilən regionunda münaqişəni nəzərə almışdır, hətta, elə bir mövqe ortaya qoymuşdur ki, bütün münaqişələri həll etməyin ədalətli və hüquqi yolunu göstərmişdir. Məhz bu reallıq prizmasından baxanda İndoneziya, Tailand və Kambocanın coğrafi olaraq uzaq olan münaqişələri nəzərə almamaları həlledici strateji səhv idi. Konkret olaraq, Asiya multilateralizminin reallaşmasına ciddi mənfi təsir edən münaqişələr – Rusiya–Ukrayna və ABŞ–Çin ixtilaflarının kəskinləşməsi idi. Bunların fonunda Rusiya, ABŞ, Aİ, Cənubi Koreya və Sinqapurun daxil olduğu müxtəlif münaqişəli vəziyyətləri də nəzərə almaq lazımdır. O cümlədən, Nensi Pelosinin 2022-ci ildə ABŞ–Çin münasibətlərini kəskinləşdirən Tayvan səfərini vurğulmaq gərəkdir.

Nəhayət, Asiya multilateralizminin uğursuzluğunu regiondaxili ziddiyyətlə izah edirlər. Konkret olaraq, 2021-ci ildə Myanmada hakimiyyətin hərbçilərin əlinə keçməsini fakt kimi göstərirlər. Bu proses regionda anti-müsəlman dalğaların yaranması ilə müşayiət olundu. Müsəlmanlara qarşı Myanmada böyük haqsızlıq edildi, onlar faktiki olaraq soyqırımına uğradılar. Bu da bütün regiona təsir etdi. Həmin prosesin qarşısını regionun böyük dövlətləri ala bilmədilər.

Bununla aydın olur ki, xarici siyasətdə real multilaterallığa (yəni hər kəsin qazana bildiyi bərabərhüquqlu çoxtərəfli əməkdaşlığa) nail olmağın mühüm şərtləri sırasında bizim "daxili multilaterallıq" adlandırdığımız faktor və region dövlətlərindən hansınınsa təşəbbüsü ələ alması ciddi rol oynayır.

Bunun nümunəsini məhz Heydər Əliyev göstərdi. "Əsrin müqaviləsi", milli ideya və multikulturalizm fonunda Ulu öndər fəal şəkildə regional siyasət yeritdi. Bütün maneələrə baxmayaraq Gürcüstanı enerji strategiyasının mühüm üzvlərindən birinə çevirdi. Rusiya ilə gərgin diplomatik mübarizədə əməkdaşlığa nail oldu. Təkcə ATƏT-in İstanbul Sammiti (1999-cu il) və ondan sonrakı dövrdə Rusiya rəhbərliyi ilə fəal diplomatik əlaqələri xatırlamaq kifayətdir. Məhz Heydər Əliyev Rusiyanın o dövrdəki rəhbərliyini israrla Azərbaycana dəvət edərək möhtəşəm "U dönüşü" etdi – münasibətləri dərin neqativdən pozitivə keçirdi.

Türkiyə ilə "Bir millət, iki dövlət" kəlamının ədalət, beynəlxalq hüquq və müstəqilliyin təmini kontekstində münasibətlərin inkişaf etməsi üçün çox vacib addımlar atdı. İranla münasibətləri uzun sürən inersiyadan çıxardı. Avropa və ABŞ ilə münasibətləri müsbət bir məcraya yönəltdi və onu konkret layihələrlə möhkəmlətdi. Uzaq Çinlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın əsasını qoydu. Yaponiya və Cənubi Koreya istiqamətində mühüm əməkdaşlıq addımları atdı.

Mərkəzi Asiya, Ukrayna, Belarus və Moldova ilə perspektivi olan münasibətlər qurdu. İslam ölkələri ilə əlaqələri faydalı istiqamətə yönəltdi. Paralel olaraq, Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyətini genişləndirdi və daha aktiv etdi. Bütün bunlar iki dəyişikliyə səbəb oldu.

Birincisi, müstəqil dövlət kimi Azərbaycana münasibət yeniləşdi. İkincisi, Cənubi Qafqaza region kimi fərqli yanaşmaların zəruriliyini ortaya qoydu. Əlbəttə, ilk mərhələdə hər iki istiqamət üzrə alınan nəticələr tədricən təsirini göstərməli idi. Lakin artıq 2000-ci ilə Azərbaycan müstəqil dövlət olaraq sözünü deyən və regional sabitliyi təmin edən başlıca güc kimi qəbul olunmağa başlamışdı.

Şübhə yoxdur ki, belə bir dönüşün yaranması əsasında Azərbaycanın çoxtərəfli beynəlxalq münasibətlərə düzgün taktiki və strateji proqramlarla yanaşması dayanır. Burada üzvi surətdə regional əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sintez olunmuşdur. Bunların sayəsində Azərbaycan sülhə də nail olmağı planlamışdı.

Digər tərəfdən, faktların yuxarıdakı təhlili də göstərir ki, Azərbaycanın rəhbərliyi milli, regional və qlobal miqyasları bir-biri ilə uyğunlaşdırmağı konkret layihələr bazasında bacarmışdır. Deməli, buradan Azərbaycan multilateralizminin çox vacib bir özəlliyini aydınlaşdırmaq olar. Həmin özəllik Azərbaycanın potensialında olan iqtisadi, energetik və sosial imkanları dövrün tələblərinə uyğun aktuallaşdırmaqla siyasi-diplomatik və geosiyasi aspektlərdə konkret nəticələrə nail olmaqla əlaqəlidir. Azərbaycan rəhbərliyi çox geniş kontekstdə real sosial, iqtisadi və energetik faktorları çoxtərəfli beynəlxalq münasibətlərdə hər kəsə fayda verə biləcək bir istiqamətə yönəltməyi yüksək səviyyədə bacarmışdır. Bu da Azərbaycan rəhbərliyinin həm sözünə əməl edən, həm də hər kəs üçün faydalı olan əməkdaşlıq platformalarının təşəbbüskarı olan liderliyə malik olmasının nümayişidir. Düşünürük ki, müasir dövrdə real multilaterallığın ana xəttini məhz bu məqam təşkil edir.

Yeni mərhələyə transformasiya

Araşdırmalarda multilaterallığın dinamizminə, yəni dəyişən situasiyada onun da məzmununda yeniliklərin olmasına az diqqət yetirilir. Əslində, uğurlu siyasətdə bu məqam əhəmiyyət daşıyır. Hər kəs etiraf edir ki, müasir mərhələdə geosiyasi dinamika yüksəkdir və gözlənilməz hadisələr çox baş verir. Belə bir şəraitdə, təbii ki, çoxtərəfli beynəlxalq əlaqələrin məzmunu statik (yəni dəyişməz, bütün mərhələlər üçün eyni məzmunda) ola bilməz. Çevik bir mexanizmlə multilaterallıq da yeniləşməli və bu zaman daim müstəqil dövlətin strateji hədəfinə uyğun məzmun çalarları ilə zənginləşməlidir.

Azərbaycan XXI əsrə multilaterallığı yaradıcı yeniləşdirmə potensialı ilə qədəm qoydu. Onun təməlində Ulu öndərin müəyyən etdiyi və yuxarıda vurğuladığımız üç baza prinsip mövcudluğunu saxlamaqla yeni çalarlar müəyyən edildi. Multilaterallıq kontekstində onlar hansılar idi?

Multilaterallığın "Əsrin müqaviləsi" ilə bağlı aspektinin təkamülünü Prezident İlham Əliyev 2022-ci il sentyabrın 2-də İtaliyanın Çernobbio şəhərində keçirilən 48-ci Beynəlxalq Çernobbio Forumunda "Enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Azərbaycanın rolu" mövzusunda çıxışı zamanı dəqiq ifadə etmişdir. İlham Əliyev demişdi: "Bizim enerji strategiyamız mərhələlərə bölünüb. 1994-cü ildə müstəqilliyimizin bərpasından, sadəcə, üç il keçmişkən ilkin mərhələdə biz dünyanın aparıcı enerji şirkətlərini Xəzər dənizində çalışmağa dəvət edən ilk ölkə olduq. Tezliklə biz Avropa bazarına, əsasən də İtaliyaya neft ixrac edən ölkəyə çevrildik".

Bu mərhələ bütövlükdə Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi dövrə düşür. Multilaterallıq bu kontekstdə iki mühüm faktora əsaslanırdı.

Birincisi, dünyanın aparıcı enerji şirkətləri Xəzər dənizində çalışmağa dəvət edilmişdi (13 böyük şirkət müqaviləni imzalamışdır).

İkincisi, onların fəaliyyətinə güclü təminat verildi və həmin əsasda neftin ixracı məsələsi qətiləşdi.

Bütün bunların nəticəsində Çıraq yatağında neft hasilatına 1997-ci ildə başlanıldı. 1999-cu ilin dekabrında isə neftlə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarlarına çıxarıldı. İlk gəlir Ulu öndər tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fonduna daxil edildi. Onu deyək ki, neft ixracı yalnız Qərb istiqamətində həyata keçirilmirdi. Hələ 1997-ci ildə Bakı–Novorossiysk neft kəməri vasitəsilə ixraca başlanmışdı. 2007-ci ilin sonunadək bu marşrutla milyon tonlarla neft ixrac olundu. Eyni zamanda, 1999-cu ildə Bakı–Supsa neft boru kəməri işə salındı. Həmin istiqamətdə də 2007-ci ilə kimi milyon tonlarla neft ixrac olundu.

1999-cu ilin noyabrında başqa bir tarixi hadisə baş vermişdir. İstanbulda ATƏT-in Sammiti keçirilmişdir. Orada ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan prezidentləri Bakı–Tbilisi–Ceyhan (BTC) "Əsas İxrac Neft Kəməri"nin çəkilişi haqqında dövlətlərarası müqavilə imzalamışlar. Nəhayət, 2002-ci ildə Ulu öndərin də iştirakı ilə bu marşrutun təməl daşı qoyulmuşdur.

Bunlar 1994-cü ildə imzalanan "əsrin müqaviləsi"nin "yol xəritəsinin" bir qismidir. Və həmin qismdə multilaterallıq kontekstində enerji strategiyasının ilk mərhələsi reallaşmışdır. 1997-ci ildən başlayaraq 1999-cu ilə qədər epoxal əhəmiyyətə malik işlər görülmüşdür. Həmin işlər birbaşa Azərbaycanın eneji resurslarının etibarlı şəkildə müxtəlif istiqamətlərdə dünyaya çıxarılmasına aid idi. Eyni zamanda, prosesin gedişi göstərir ki, faktiki olaraq enerji strategiyasının ilkin mərhələsi həm də multilaterallığın birinci mərhələsinə uyğun gəlir. Yəni çox qısa müddətdə Şimal və Qərb istiqamətləri üzrə bir neçə xətt üzrə enerji ixracına Azərbaycan rəhbərliyi dəqiq həyata keçirilən özünəməxsus çoxtərəfli beynəlxalq əlaqələri həyata keçirməklə nail olmuşdur.

(ardı var)

Füzuli QURBANOV,
XQ-nin analitiki,
fəlsəfə elmləri doktoru